

УДК 811.133.1'373.7:392

«ВИГНАННЯ» ХВОРОБИ: ІМПЕРАТИВНІ КОНСТРУКЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ, АНГЛІЙСЬКИХ ТА ФРАНЦУЗЬКИХ ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Лабенко О. В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті досліджуються імперативні конструкції українських, англійських та французьких лікувальних замовлянь. Виявлено основні домінуючі моделі таких формул, які наявні у всіх трьох мовах. У контексті міжмовного порівняння певні семантичні моделі можуть повторювати моделі інших мов, частково змінюватись або ж взагалі випадати.

Ключові слова: замовляння, імперативна конструкція, семантика, модель, символізм.

Лабенко О. В. «Изгнание» болезни: императивные конструкции украинских, английских и французских лечебных заговоров. В статье исследуются императивные конструкции украинских, английских и французских лечебных заговоров. Выявлены основные доминирующие модели таких формул. В контексте межъязыкового сравнения определенные семантические модели могут повторять модели других языков, частично меняться или же вообще выпадать.

Ключевые слова: заговор, императивная конструкция, семантика, модель, символизм.

Labenko O. V. „Sending out” the disease: imperative constructions of Ukrainian, English and French medical incantations. The article examines the texts of Ukrainian, English and French medical incantations. The dominant structure basic components of the imperative constructions in incantations which are available in all three languages are found out. Each of these components is divided into semantic types that are relatively stable in a certain language. In the context of cross-language semantic comparison some models can completely or partly replicate the models of other languages, in separate cases they can be omitted. Such components can be optional, have certain ethnospecific traits dominated by the symbolic sphere peculiar to the certain folklore tradition representatives. Accumulating the studies in the area of structural and semantic analysis of Slavic incantations for comparative cross-language analysis of incantations texts, we tried to develop the original classification of the last. Analysing the Ukrainian, English and French texts major dominant components of the incantations' imperative constructions were discovered. The material of the study are the Ukrainian, English and French medical incantations' texts are taken from the folklore and ethnographic sources published in the nineteenth century. Some imperative constructions are found in all three studied languages. Such formulae can be clustered into several semantic types. One can come across the appeal to the magic helper. The helper can obtain the form of the magic healing plant. The most impotent semantic function in this case is given to the plant, the animal or spiritual creature. Perspectives of the research are seen in the further study of the other incantations' constructions.

Key words: incantation, imperative construction, semantics, model, symbolism.

Постановка проблеми в загальному вигляді та обґрунтування її актуальності. У сучасній слов'янській мовознавчій теорії спостерігається підсилений інтерес до досліджень у царинах лінгвокультурології та етнолінгвістики. До таких студій відноситься і дослідження вітальних концептів до яких належить концепт хвороба.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звернення до текстів замовлянь не є новим в філологічних студіях. Інтерес до них виник в середині XIX століття. Перші дослідження були присвячені переважно збору та систематизації матеріалу (Л. Н. Майков (1869), В. І. Даль (1880), І. П. Сахаров (1885), Н. Ф. Познанський (1917) та інші). Разом зі збором та систематизацією матеріалів активно вивчалось питання про виникнення замовлянь, а також велися дослідження, які

зачіпали склад і властивості замовних формул (Ф. І. Буслаєв, П. Єфименко, О. О. Потебня, М. Крушевський, О. Ф. Міллер, Н. Ф. Познанський, О. М. Афанасьєв).

Формулювання мети і завдань статті. З огляду на те, що лікувальні замовляння не розглядалися як об'єкт лінгвістичного дослідження на матеріалі близько неспоріднених мов вважаємо **актуальним** порівняльне дослідження семантичного наповнення таких текстів в українській, англійській та французькій мовах. Отже, **метою** пропонованої розвідки є намагання дослідити структуру та семантику імперативних формул, які домінують у структурі текстів замовлянь у трьох близько неспоріднених мовах. Для реалізації мети автор ставить перед собою **завдання** – провести порівняльний аналіз таких формул у лікувальних замовляннях та декодувати їхні первинні смисли й лінгвокультурні образами.

Виклад основного матеріалу дослідження. У основній частині замовляння домінує формула

© Лабенко О. В. «Вигнання» хвороби: імперативні конструкції українських, англійських та французьких лікувальних замовлянь

вигнання. Такі формули найчастіше реалізуються за допомогою імперативних адвербіальних конструкцій *adv+N*: “*Out Fire: in Frost*” [12, 150]; “*Come out fire, go in frost*” [12, 151]. Формула вигнання може супроводжуватись конкретним локусом куди спрямовується недуг:

“*In bramble, out cough,*

Here I leave the whooping-cough...” [8, 70].

У такому випадку символіка самого локусу вигнання має істотне значення для реалізації процесу зцілення. Так, *bramble* - ожина несійська, ведмежина має багату символіку в англійському фольклорі. Наприклад, на кельтських територіях вважалось, що ягоди ожини належать феям тому їх не можна споживати. За іншою легендою з ожини був зроблений вінок Христа, а ягоди це його кров. У віруваннях британців ожину можна збирати до певної дати тому що, потім Диявол наступає на неї або ж плює на неї [20, 35-37]. Етимологія лексеми *bramble* пов’язує номінацію з віником: *Old English bræmbel “rough, prickly shrub” (especially the blackberry bush), with euphonic-b-, from earlier bræmel, from Proto-Germanic bræmaz* [15]. У багатьох народів існувало вірування, що нещастя та хвороби можна вигнати з домівки вимітаючи за двері [7, 265].

Формула вигнання хвороби у деяких випадках реалізується через наказ помічникові. Зазвичай замовляння із структурним компонентом наказу супроводжуються певними магічними діями. Сама формула наказу переважно представляється за моделлю *V+ PRON+N*:

“*Ashen tree, ashen tree,*

Pray buy these warts of me” [12, 162]

“*Jesus Christ, that died upon the cross, put my warts away...*” to drop by the roadside... [12, 162]

“*Salt.—Salt is often put on a cow's back immediately after calving. Salt is also put upon a child's tooth which has come out ; it should be thrown into the fire, uttering the following words:*

“*Fire, fire burn byen,*

God send my tuith agyen” [11, 50]

Особлива увага у процесі магічних маніпуляцій приділяється помічникові. Помічниками можуть виступати як біблійні персонажі такі як Бог, Ісус Христос, Божа Матір, так і об’єкти навколишнього світу, як живої, так і неживої природи: стихії, рослини та тварини.

Наприклад, *ashen tree* – ясен у британській лінгвокультурі має різноманітну та багату символіку. Так, у скандинавській міфології *ясен (Yggdrasil)* вважається охоронцем від відьом та злого ока. В Ірландії за допомогою його деревини відганяли диявола. Листя та деревина рослини широко використовувались у лікувальних практиках. Наприклад, щоб позбутися ревматизму потрібно було носити шматочок деревини у кишені. У Сомерсеті вірили, що рослина допомагає проти укусів змії:

“*Ashing-tree, ashing tree*

Take this bite away from me...” [20, 35-37].

Визначною рисою схожих замовлянь є те, що хворобу віддавали дереву. Так само робили з папіломами:

“*Ashen tree, ashen tree*

Pray buy these warts of me (Northall)...” [20].

В українських замовляннях помічником можуть виступати зорі:

«*Зоры зоряныці! Возьмись раба Божого N жовтяныці: ранні, и повранні, денны и повденны, вечірні и повечірні, ночныи и повночныи!*» [6, 112].

У замовляннях проти укусів фігурує наказ-погроза змії:

«*...Вынимаи змья свое острое жало и какъ невыймешь, то пойду къ Кузьмъ и Дамьяну, то Кузьма и Дамьянъ и сам Господь пошлетъ на тебя громъ и молнію...*» [6, 121]

Для англійської мови також характерне застосування усічених наказових адвербіальних конструкцій. Які завдяки протиставленню виконують семантичну функцію вигнання хвороби або підміни хвороби помічником, як, наприклад, у наступному прикладі таким помічником виступає об’єкт рослинного походження **dockin**: “*On receiving a sting from a nettle a dock leaf is immediately rubbed on the part, and the cure is effected by repeating rapidly the words, Nettle out; dockin in.*” [11, 50] Де *dock* або *dockin* щавель. За даними словника фольклору рослин Д. С. Вотса фітонім щавель дуже часто є компонентом різних англомовних лікувальних замовлянь:

“*Nettle out, dock in.*

Dock remove the nettle sting. [20, 114].

“*Out ‘ettle*

In dock.

Dock shall have a new smock

‘*Ettle shan’t*

Ha’narn (or narrun) (Goddard). [20, 114].

“*Dock, dock, you cure me and I’ll cure you* [20, 114].

“*Dockin, dockin sting nettle* [20, 114].

“*Dockin, dockin, in and out,*

Take the sting of the nettle out (Logan). [20, 114].

Як зазначає автор словника щавель часто виступав народним лікувальним засобом проти хвороб шкіри.

Французи омиваючи будь-яке хворе місце свяченою водою, примовляють:

“*Que le Dieu Tout-Puissant, le Père, le Fils, le Saint-Esprit, te guérissent! Que Dieu soit avec Lui et avec son Esprit!*” [14, 195];

“*Herbe, qui n’as été ni plantée ni semée,*

Que Dieu a créée,

Arrête le sang et guéris la plaie!” [14, 231];

“*Au nom du Père, du Fils et du Saint-Esprit, de Madame sainte Anne qui enfanta la Vierge Marie, de la Vierge Marie qui enfanta Jésus-Christ, Dieu te bénisse et te guérisse, pauvre créature, N..., de toute rompure, blessure et entrave que ce soit, en l’honneur de Dieu, de la sainte Vierge Marie, de saint Côme et saint Damien!*” [14, 266].

В українських замовляннях часто фігурують імперативні конструкції-прохання. Наприклад:

«Господы поможы, пособы Пресвятая Троица, Маты Богородиця своїми словами, своїми устами и своїмъ Святымъ Духомъ. Хто на тебе подумавъ, хто на тебе щелепы рознымавъ, хто на тебе языки обертавъ. Ты, вода вечерня, Не я тобі помагаю, помогає самъ Господь Христось, и Маты Божя прыходыла, здоровья прыносыла отъ усякої болісті, отъ усякої скорботы. Народженому, молитвенному (имя рекъ) поможы Господы!» [6, 112]; «Святителю Мыколаю, угоднику Божый, помошнику скорый! Допоможы мені ласкою своєю небесною – вымовыты и соняшницѣ, и веретьльницы, и заспаны, и насланы, и ранній, и позній. Я васъ замовляю, васъ вишенчу, я васъ заварю, бо тутъ вамъ не стояты, часу не теряты, кышками не воёваты. Въ другый разъ въ доюрый часъ» [6, 114].

У всіх згаданих фрагментах ми спостерігаємо перетин концептосфер народної медицини та релігії, що реалізується залученні до процесу зцілення надприродних біблійних помічників Бога, Ісуса, Діви Марії.

У деяких випадках для картини мови французького народного лікувального замовляння притаманний особливий вибір помічника. Домінантну сугестивну функцію виконує не сама номінація на позначення помічника, а супутній їй колоратив. Наведемо декілька прикладів:

“Fleur, si tu es blanche, que tu déblanches!

– Fleur, si tu es rouge, que tu dérrouges!

– Fleur, si tu es bleue, que tu sortes de dedans ces yeux, au nom de la bienheureuse sainte Claire et des trois personnes de la sainte Trinité!” [14, 189]

“Aubépine, Dieu te bénit par-dessus toute fleur et racine. Au nom de Dieu, fleur, je

te commande, si tu es blanche, que tu déblanches; si tu es rouge, que tu dérrouges. Les trois personnes de la sainte Trinite te commandent de t'en aller.” [14, 189]

“Dragon rouge, dragon bleu, dragon blanc, dragon volant (var : violent), de quelle espèce que tu sois, je te somme, je te conjure d'aller dans l'oeil du plus gros crapaud que tu pourras trouver. Dragon, va-t'en comme le vent!” [14, 190].

У фрагментах замовлянь згадуються найпоширеніші кольори спектру *rouge, bleu, blanc*. Усі ці кольори мають свою символіку. Як слушно зазначає В. А. Маслова «уявлення про кольори, слова, що визначають ці поняття та зв'язок між поняттями та словами залежать від різних систем сприйняття реальності. Це пояснює чому існують розбіжності в реакціях на колір в різних культурах (наприклад, зелене в США це безпека, а в Франції – злочин, білий колір у китайців – символ жалоби, суму, а у європейців ці функції виконує чорний колір) [4, 105]. В досократівській грецькій філософії чотирьом елементам, які складають Універсум, відповідали чотири кольори: чорний – земля, зелений – вода, червоний – вогонь, білий – повітря [16, 178-179]

Білий колір отримав значення блага, життя, здоров'я. Окрім того білий – це світло, день,

тобто час коли людина найактивніша та найдіяльніша, коли вона сприймає оточуючий світ ясно та чітко. Оптично білий – еталон чистоти, протиставляється хаосу та бруду і тому слугує зразком чистоти думок та поведінки [1].

Червоний колір на відміну від білого відноситься до хроматичних кольорів та є найбільш дуалістичним та амбівалентним [19, 92-93]. Як зазначає М. Брусатін, до складу червоного кольору на полотнах Тінторелло та Тіціана входили косметичні засоби – креми, створені на основі кошенилі тобто «крові дракона» [9, 77]. «Червоний це колір пульсуючої крові та вогню, він призначений для вираження пульсуючих та переповнюючих емоцій» [3, 463]. З іншого боку з усіх кольорів червоний самий теплий – асоціюється із коханням пристрасно, еротичним началом. Самим «трансцедентним», нематеріальним та містичним кольором вважається блакитний. Цей колір асоціюється із блакитним небом. Є символічним кольором справедливості, краси, мудрості, благородства [17, 88]. Концептуалізуючись у текстах замовляння, колоративи надають додаткових смислів процесу вигнання хвороби.

Іноді хвороба виступає як об'єктом вигнання так і виконавцем наказу. Така формула об'єктивується моделлю N+V:

“In the name of the Father, stop,

O blood ! In the name of the Son, stop, O blood ! In the name of the Holy Ghost, stop, O blood ! In the name of the Holy Trinity” [13, 77].

Причому в англomовному народному замовлянні дуже часто використовуються модальні дієслова. У такому випадку, наказ хворобі представлено формулою *may+N+V*: “To staunch Bleeding. A soldier of old thrust a lance into the side of the Saviour : immediately there flowed thence blood and water, the blood of Redemption, and the water of Baptism. In the name of the Father + **may the blood cease**. In the name of the Son + **may the blood remain**. In the name of the Holy Ghost + **may no more blood** flow from the mouth, the vein, or the nose” [13, 77]

“Shetland. Ringworm. – The person afflicted with ringwormtakes a little ashes between the forefinger andthumb, three successive mornings, and before having takenany food and holding the ashes to the part affected,says:

“Ringworm ! Ringworm red !

Never mayest thou either spread or speed ;

But aye grow less and less,

And die away among the ase”

At the same time, throwing the little ashes held between the forefinger and thumb into the fire” [10, 146].

Добір наказового дієслова дуже часто обумовлюється назвою хвороби. Так от, наприклад, у замовлянні від хореї, англійська назва якої St. Vitus's Dance (буквально танець святого Віта), домінантним дієсловом є наказова форма дієслова *to shake*. Танець святого Віта (лат. *Chorea sancti*

viti) це розлад центральної нервової системи, що характеризується мимовільними рухами тулуба, кінцівок, голови, м'язів обличчя. З невідомих причин у XVI столітті в Німеччині існувало повір'я, згідно з яким позбавитись від хвороб було можна, танцюючи перед статуєю святого Віта у день його іменин. Для деякого такі танці ставали справжньою манією, і вже згодом звичні танці почали плутати з хореею [2]. Тобто однією з ознак хвороби є різкі рухи, трусіння. У наступному замовлянні актуалізується мотиваційна ознака, що подібне лікується подібним:

"The following charm or spell against St. Vitus's Dance was, and very likely is still, in use in Devonshire. It was written on parchment, and carried about by an old woman so afflicted:

*"Shake her, good Devil,
Shake her once well ;
Then shake her no more,
Till you shake her in hell"* [13, 87].

Іноді для підсилення наказу використовуються повтори *Stem blood, stem!* та римовані конструкції *stand!/mend!*:

*"Three Virgins came across Jordan Sand,
Each with a bloody knife in her hand ;
Stem blood, stem! tetherly stand!*

Bloody Nose (or Mouth, &c.) in God's name mend!" [10, 147].

У народній картині світу виявляється образне мислення, яке ґрунтується на механізмі аналогії. Як слушно зазначає Остроушко О. А.: «Найтиповішою формою мовного вираження відношень уподібнення-аналогії між двома чи кількома ситуаціями є складнопідрядні займенниково-співвідносні речення симетричної структури з атрибутивними семантико-синтаксичними відношеннями між частинами.» [5]. З метою ілюстрації згаданого твердження приведемо граматичну конструкцію V+as+V, яка часто фігурує в англійському замовлянні, де компаративні відносини виражаються за допомогою прислівника *as*:

*"Stand fast; lie as Christ did
When he was crucified upon the tree.
Blood remain up in the veins,
As Christ did in all his pains."* [11, 50].

Показовою для українського замовляння від укусу змії є імперативна формула відсилання хвороби з чіткою вказівкою на умовний шлях виходу з тіла, причому сам укус змії табується за допомогою вживання онімного компонента: «*Если на мѣстѣ, укушенномъ гадюкой, явится опухоль, то берутъ «непочатої» воды, бросаютъ въ нее семь прутьевъ и говорятъ слѣдуюцій заговоръ: «Ганно, Ганнусько! Ти вкусилає въ ногу, впустилась; ідь до серця – въ кишки, съ кишокъ – въ кровъ, съ крові – въ кість, съ косты – въ шкуру вонъ вийдутъ»* [6, 122].

У франкомовних замовляннях дуже часто відсутній елемент евфемізації, тобто назва хвороби, чи якась її окрема визначальна ознака фігурує у тексті як об'єкт вигнання: *"En Bourbonnais – Chancre,*

par le soleil et par la lune, sors d'ici" [18, 61], де *chancre* – язва; *"Gihhe, de quelque facon que tu sois et que tu puisses être, je te conjure et te commande, au nom du grand Dieu vivant et des trois personnes de la Sainte-Trinite, de sortir de... (вказати місце розташування хвороби, а також прізвище та ім'я хворого), et de t'en aller au plus profond de la mer"* [14, 32], де *gihhe* – рожа, рожисте запалення; *"Dartre vive, dartre farineuse, quelle dartre que tu puisses être, je te conjure et te commande de te reduire aussi menue, menue, qu'une pointe d'epine et de venir a rien du tout"* [14, 158], де *dartre* – лишай; *"Comme Jésus-Christ portait sa croix, survint un juif nomme Marc-Antoine, qui lui dit: – "Tu trembles, Jesus?" – "Je ne tremble ni ne frissonne, et celui qui ces mots dira (var : qui en son bras droit ce billet portera), jamais fièvre ni frisson n'aura: – Je te commande, fièvre tierce, fièvre quarte, fièvre intermittente, fièvre purpureuse, de quelle nature que tu sois, je te commande, de la part du grand Dieu puissant, de te retirer du corps de N..., Jesus, Marie, Joseph"* [14, 269], де *fièvre* – лихоманка.

Те ж саме помічаємо і в українських замовляннях, причому наказ або прохання підсилюються використанням епітетів, які додаються до назви хвороби: «*Рожонько паняночко! Уже ты білого тіла накрушыла, жовті кості наламала, червоної крові напыла, сынїхъ жыль нассала. Иды собі дубы крутыты, на стена, очерета и разны дороги! Вїйды изъ раба Божого, хрещеного, имѣнованого, а вы всі Святыи поможїть мыні»* [6, 116]; «*Ты-жъ, бешихо, вітряна и водяна, подумана и погадана, и помыслыма, и мужицька, жіноча и хлопьяча, и пїды зъ єго очей, зъ плечей, отъ жызнї на жылы, одъ червоної кровї, одъ семьдесяты семы суставївъ»* [6, 117]; «*Во імья Отца и Сына и Святаго Духа, аминь. Чума чумыще, відьма відьмыще, огненная, водяная, вітряная, пойды собі отъ раба Божого N, народженного, хрещеного, одъ єго красної кровї, одъ жовтої костї, одъ білого тіла; пойды собі за быстрый Дністръ, за сыне море, на пустыи рікы»* [6, 127].

За свідченнями французьких етнографічних джерел різні хвороби можна «загородити» *barrer* (тобто якщо невилікувати, то припинити їхній розвиток) замовлянням, де хворобі наказують відгородитись: «*Mal, entre en terre si profondément que tu ne puisses porter prejudice ni a gens ni à bêtes. Sarre... Barre... Mal, si tu es dans le corps, sors du corps ; si tu es dans la chair, sors de la chair ; si tu es dans les os, sors des os ; si tu es dans la moelle, sors de la moelle ; si tu es dans le cuir, sors du cuir ; si tu es dans le poil, sors du poil. Au nom du Père, mal, je te barre...que Dieu te guérisse!"* [14, 164]; «*Maille, feu grief, que tu sois ongle, migraine, araignée, je te commande de n'avoir non plus de puissance sur cet oeil que n'eurent les Juifs, le jour de Pâques, sur le corps de Notre-Seigneur Jésus-Christ"* [14, 188].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, можна зробити висновок, що у основній частині замовляння

домінує формула вигнання. Такі формули найчастіше реалізуються за допомогою імперативних адвербіальних конструкцій. Для англійської мови також характерне застосування усічених наказових адвербіальних конструкцій. Істотне значення для реалізації процесу зцілення має символіка самого локусу вигнання. Добір наказового дієслова дуже часто обумовлюється назвою хвороби. В україн-

ських замовляннях часто фігурують імперативні конструкції-прохання. У франкомовних замовляннях відсутній елемент евфемізації, тобто назва хвороби, чи якась її окрема визначальна ознака фігурує у тексті як об'єкт вигнання. **Перспективним** вважаємо дослідження семантики символів, які фігурують в лікувальних замовляннях української, англійської та французької мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Иванов Вяч. Вс. Цветовая символика в географических названиях в свете данных типологии (к названию Белоруссии). Балто-славянские исследования. М., 1981. С. 163–176.
2. Иовчева М. Святой Вит в древнеславянской книжности. Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2006. № 4 (26). С. 10–19.
3. Керлот Х. Э. Словарь символов. М., 1994. 348 с
4. Маслова В. А. Лингвокультурология. М., 2001. 279 с
5. Остроушко О. А. Семантико-синтаксична структура текстів українських замовлянь: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 2002. 22 с.
6. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край: материалы и исследования. Т. 1. СПб, 1872. 485 с.
7. Энциклопедия суеверий / Сост. Э. Рэдфорд и др. – М., 2001. 560 с.
8. Black William George, Scot F. S. A. Folk-medicine; a chapter in the history of culture. London, 1883. 254 p.
9. Brusatin M. Historia de los colores. Barcelona, 2006. 367 p.
10. County Folk-Lore Vol. III. Printed Extracts No. V. / Examples of Printed Folk-Lore Concerning Orkney & Shetland Islands by G. F. Black. London, 1903. 302 p.
11. County Folk-Lore Vol. IV. Printed Extracts No. VI. / Examples of Printed Folk-Lore Concerning Northumberland Collected by M. C. Balfour. London, 1904. 204 p.
12. Dyer T. F. Thiselton Domestic folk-lore. London, 1881. 222 p.
13. Harland John, T. T. Wilkinson Lancashire folk-lore: illustrative of the superstitious beliefs and practices, local customs and usages of the people of the county palatine. London, 1867. 328 p.
14. Littératures populaires de toutes les nations. Tome XXIX. Le Folk-lore des Hautes-Vosges / L. F. Sauvé. Paris, 1889. 416 p.
15. Online Etymology Dictionary. URL: <http://www.etymonline.com> (дата звернення: 6.08.2017).
16. Pagani C. Le variazioni antropologico-culturali dei significati simbolici dei colori. URL: <http://www.ledonline.it/leitmotiv/> (дата звернення: 6.03.2016).
17. Pérez Rioja J. A. Diccionario de Símbolos y Mitos. Madrid, 1997. 452 p.
18. Sébillot Paul Le Folk-lore de France T. I Le ciel et la terre. Paris, 1904. 489 p.
19. Vasari G. Le vite di piu eccellenti pittori, scultori e architettori. Firenze, 1906. 378 p.
20. Watts Donald Dictionary of Plant Lore. London, 2007. 471 p.